

BİR İMAMIN KİTAP TİCARETİYLE MÜNASEBETİ: AKÇAABATLI DERViŞ MEHMET (1847)

*Necmettin AYGÜN**

ÖZ

Türk-İslâm medeniyetinde kitap, “de ki: hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?” mealindeki ayet (Zümer Sûresi 9. Âyet) örneğinde, ihata etmiş olduğu “saygınlık” önceliğinde yerleşik ve köklü bir kültüre işaret etmesiyle farklılık taşımaktadır. Kitabın, toplumu aydınlatma ve topluma önder olma vazifesi gören ulema sınıfının elinde doğup gelişmesi, kitap ile din olgusunun, yani İslâm’ın bir arada düşünülmesini gerekli kılmıştır. Bu nedenle yaratana, din adamına veya dinî kurallara gösterilen saygı ve hürmet aynı oranda kitaba da gösterilmiştir. Dolayısıyla eskilerde kitap sahibi olmak “kâmil insan” olmakla veya toplumda seçkin bir kimse olmakla eş anlamlıydı. Bu çalışmada, 1847 tarihli bir arşiv belgesinden¹ yola çıkarak Osmanlı dünyasında kitap ve sahaflık geleneği konularında bilgi verilmiş; aynı zamanda imam olan Akçaabatlı Derviş Mehmet’in kitap ticareti ile olan ilişkisi değerlendirilmiştir. Çalışma, Trabzon örneğinde, Osmanlı taşra yerleşimlerinin İstanbul ölçüsünde olmasa da, hatırı sayılır bir kitap kültürüne sahip olmalarına örnek teşkil etmesi açısından önem taşımaktadır.

Anahtar Sözcükler: Osmanlı Devleti, Trabzon, Kitap Kültürü, Kitap Ticareti, Derviş Mehmet

THE CONNECTION OF AN İMAM WITH BOOK TRADE: DERVİSH MEHMET FROM AKÇAABAT (1847)

ABSTRACT

The book in Turkish-Islamic civilization has an important place as pointing out a stationary and rooted culture in the “respectability” priority as encinctured in the verse of Koran example, translated as: “Are those who know equal to those who do not know?”. Book was sprung and improved in the hands of the ulama (religious scholars) who were on a leading and enlightening position of the society, and this made it necessary to think the book and the religion, meaning Islam all together. That is why the respect and reverence given to the creator, to the ecclesiastics or to the religious principles are shown to the books equally. Accordingly, in past times, owning books was synonymous with being “perfect human being” (İnsan-ı Kâmil) or being a distinguished person in the society. In

* *Doç. Dr.*, Aksaray Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, AKSARAY.
aygunnecmettin@gmail.com

¹ *BOA.* Cevdet-Maarif, Dosya No: 30, Gömlek No: 1473.

this study, information about books and second hand book trade (sahaflık) in the Ottoman World was given on the basis of an archive document dated 1847; the relation between Dervish and at the same time known as imam Mehmet from Akçaabat and the book trade was investigated. The study gives the example of Trabzon and is important in that it is an example of the fact that the Ottoman rural settlements, though not like Istanbul in scale, had a considerable book culture.

Keywords: Ottoman Empire, Trabzon, Book Culture, Book Trade, Dervish Mehmet.

Giriş

Merkezinde kitap olmayan, kitaba riâyet ve muhabbet etmeyen bir medeniyet tasavvur olunamaz. Türk-İslâm medeniyetinde, gelenekselleşmiş bir kitap ve kütüphane kültürü mevcuttur. Semerkant ve Horasan gibi merkezlerin yanı sıra Bağdat, Şam, Halep, Kahire, Kurtuba ve İstanbul siyasî ve ekonomik yönleriyle olduğu kadar bilim ve kültür ile de öne çıkan merkezler arasındadır. Buralarda birçok müstakil kütüphane bulunduğu gibi sahafklar ile medreseler de kitapla doluydu. Erbâb-ı şiddetten Moğol Hülâgu'nun Bağdat'ı tahribinde (1258) Dicle'ye atılan kitaplardan dolayı bir hafta nehrin suyunun karardığı meşhurdur.² Bilindiği gibi, İstanbul'un fethinin akabinde şehrin harap hâline son vermek için surların onarımından başlayarak şehrin yeniden imarına girilirken, şehirdeki bazı mabetler ufak değişikliklerle cami ve medreseye çevrilerek eğitim ve öğretim faaliyetlerine hasredilmişti. Bu bağlamda fethin hemen akabinde İstanbul'daki Pantokrator Manastırı'nın üst katındaki papaz odalarında Zeyrek Medresesi adı verilen bir medrese kurulmuş; Ayasofya'da da tedrise başlanmıştı. Sahn-ı Seman ve Süleymaniye medreseleri ve bunların tamamlayıcı unsurları olan kütüphaneler Osmanlı dönemi eğitim-öğretim faaliyetlerinin zirve dönemlerine işaret eder. Kültürel ortam hanedan mensuplarından sıradan vatandaşa kadar kişileri kitap sahibi olmaya, kitaplarla meşgul olmaya itmiştir. Nitekim Fatih Sultan Mehmed hususî bir kütüphane sahibiydi. Şehzadeliğinde Manisa'da olan kütüphanesi padişahlığı zamanında Edirne'ye, saraya taşınmıştı.³ Benzer şekilde II. Bayezid'in oğullarından Korkut'un yine Manisa'da şehzade iken büyük bir kütüphanesi bulunmakta, kendisi siyasî ve askerî yeteneklerinden ziyade ilme olan düşkünlüğü ile tanınmaktaydı. Onun zengin kütüphanesi Yavuz Sultan Selim'in emriyle İstanbul'a nakledilmişti.⁴ Kanunî Sultan Süleyman'ın sadrazamı ve damadı olan Rüstem Paşanın vefatından sonra ortaya çıkan mal varlığı arasında güzel hatla yazılı 8000 Mushaf-ı Şerîf, kıymetli taşlarla ciltli 130 kitap ile ayrıca çeşitli türde 5000 kitap daha bulunmaktaydı.

² Necib Asım, *Kitap*, Haz. A. Yıldız, İstanbul 2012, s.27, 165.

³ İsmail E. Erünsal, *Osmanlı Kültür Tarihinin Bilinmeyenleri*, İstanbul 2014, s.16.

⁴ Feridun Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, İstanbul 2010, s.81.

Gerek kendisi ve gerekse vüzerâ-yı devletlerinin (vezirlerinin) kurmuş oldukları kütüphaneler nedeniyle I. Mahmud, “Sultan-ı muhibbân-ı kütüb” unvanını elde etmişti.⁵ XVIII. yüzyılın başarılı ve ileri görüşlü bir devlet adamı olan Sadrazam Hekimoğlu Ali Paşanın İstanbul Davutpaşa’da yer alan külliyesinin içinde bir de kütüphane bulunmaktaydı.⁶

İmparatorluk genelinde faaliyette olan onlarca vakıf, yetimlere, garib-gurebâyâ destek olmanın yanında eğitim ve kültür faaliyetlerini de yürütmekteydi. Vakıf akaratından (gelirlerinden) yevmiye alan “müderris” ve “hâfız-ı kütüb”⁷ gibi hizmetlilerin varlığı taşradaki kitap sevgisinin, kitap kültürünün somut yansımalarındandır. Benzer şekilde hattat, nakkaş, müzehhib, mücellid, mürekkepçi, kâtibân-ı kütüb (veya müstensih) ve kâğıtçılar gibi yazı malzemesi (edevât-ı kitâbet) ile kitabın hazırlanışına hizmet eden mesleklerin Osmanlı sosyal hayatında sahip olduğu siyasî ve ekonomik ağırlık kadimden gelen okuma-yazma kültürünün bir başka tezahürüdür. Kütüphaneler ile eğitim ve öğretim faaliyetlerinin gerçekleştiği mektep ve medreselerde vazife gören görevlilere ait yevmiyelerin, kültürde devamlılığın önemine binaen olsa gerek, devletin en önemli ve en sağlam gelirlerinden olan gümrükler tarafından karşılanıyor olması, yüzyıllara dayalı bir kültürün Osmanlı Devletindeki karşılığı olmalıdır. Bu bağlamda arşivlerimizde, başta İstanbul gümrüğü olmak üzere İmparatorluğun dört bir yanındaki gümrüklerden maaş alan ulema sınıfının muhtelif hizmetlilerini gösteren bolca belge ve defter bulunmaktadır.⁸ İster el yazması, ister matbu olsun kitap basımı ve satışının merkezi başkent İstanbul’du. Başta ulema sınıfı olmak üzere kalabalık bir bürokrat kesiminin burada yaşıyor olmasının yanında başkent olması nedeniyle yabancı memleketler

⁵ Fatih’in tesis buyurduğu Saray-ı Hümâyûn, Dârü’l-kütübü ve devamında Köprülü Mehmed Paşa gibi kütüphane tesis eden devlet ricalinin yanı sıra kendine intikal eden miras malını kitaba hasreden, aşırı derecede kitap düşkünlüğü ile bilinen Katib Çelebi (1609-1658) ile 16 dil bildiği söylenen Ahmed Vefik Paşa (1823-1893) gibi Osmanlı aydınları bulunmaktadır, Kâtib Çelebi “kitapların nasıl bir tertip üzere beyânı lâzım olduğuna dâir birçok münakaşât ve mübahasât” üzerinde durmuş, esâmi-i kütüb usûlüne dâir fikir yürütmüş biridir, bkz. Necib Asım, *Kitap*, s.27, 124-127, 156.

⁶ Şeyh Mehmet Rıza Efendi el yazmalarından oluşan zengin koleksiyonunu bu kütüphaneye bağışlamıştır, bkz. İsmail Erünsal, “Hekimoğlu Ali Paşa Kütüphanesi”, *DİA*, C:17, 1998, s.173.

⁷ Eskiden el yazması kitapların künyesi yanında, içeriğine de hâkim olan kitap uzmanını ifade eden “hâfız-ı kütüb” denilen kimseler müthiş hafıza ve kavrama güçleriyle bugünkü bilgisayarın görmüş olduğu bilgi depolama işlevini de yerine getiren kimselerdi. Hâfız-ı kütüb’ün en iyi temsilcisi İsmail Saib Efendi olmalıdır. İslâmî ilimlerin o zamanki kataloğu gibi kabul edilen Saib Efendi, Arapça ve Farsça’ya hâkim, yabancı bir kaç dile âşina; tıp, eczacılık ve hukuk gibi farklı alanlarda da eğitim alan, 1939’da vefat edinceye kadar İstanbul Beyazıt Devlet Kütüphanesi hâfız-ı kütübü olarak 43 yıl boyunca bu görevi yürüten biriydi, bkz. Beşir Ayvazoğlu, *Üçüncü Tepede Hayat Beyazıt Meydanı’nın Derin Tarihi*, İstanbul 2012, s.125.

⁸ Necmettin Aygün, “Dini Hizmetlerin Gerçekleşmesinde Devletin Rolü Üzerine Bazı Tespitler: Osmanlı Dönemi Doğu Karadeniz Örneği”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi (OTAM)*, S: 22, Güz 2007, s.61-82.

ile bağlantıları olan en önemli merkez olması İstanbul'u farklı kılmaktaydı.⁹

Osmanlı dünyasında kitap kültürünün varlığını yansıtan diğer bir önemli müessese sahaflık mesleğidir. Öncelikle sahaflık ile kitapçılık arasındaki küçük farkı ortaya koymak lüzumu bulunmaktadır. Bu açıdan Necib Asım'ın 1890'larda yaptığı tarif belirtilmeye değerdir:

“Bizde kitapçılık sanatı iki kısım olup birisi yazma kitaplar ile talebe-i ulûma lâzımlı kitapların alım satımı ile iştigâl ederler ki bunlara ‘sahaf’ denir. Kitapçı dediklerimiz ise matbûât-ı cedîde (yeni yayınlar) ile iştigâl edenlerdir ki bunlar kendi hesabına kitap bastırılardan yüzde yirmi beş iskonto ile emaneten kitap alıp sattıkları gibi müellif ve mütercimlerin eserlerini(n) formasını da âdeta yok bahâsından bir altuna kadar satın alarak kendi hesaplarına basar, satarlar.”¹⁰

Sahaflık geleneğinin mükemmel şekilde tezahür ettiği mekânlar arasında sahaf çarşıları öne çıkmaktadır. Fatih'in İstanbul'da inşa ettirdiği Bedesten'de (günümüzdeki Kapalıçarşı) yer alan onlarca dükkân arasında birkaç sahaf dükkânı da bulunmaktaydı. XVI. asrın ikinci yarısında sahaf dükkânları, ayrıca, eski bedestenin dışında, şimdiki Beyazıt Camisi'nin dâhil ve hâriç avlularında veya bunlara bitişik mahallerde bir çarşı oluşturacak biçimde ortaya çıkmış durumdaydı¹¹. Anlaşılan sahafçılığın bir kısmı Kapalıçarşı'da faaliyet göstermeye devam ederken, diğer bir kısmı ise, muhtemel dükkânların kiralarını karşılayamaz olduklarından veya çarşıda boş dükkân bulmakta sıkıntı yaşadıklarından farklı bir mekânda örgütlenmeye başlamışlar ve böylece günümüze ulaşan meşhur sahafçılar çarşısı ortaya çıkma imkânı bulmuştur. Son yıllara kadar önemli işlevler üstlenen Kapalıçarşı'nın girişinde yer alan Beyazıt'taki Sahafçılar Çarşısı anılmaya değer olup, dünya çapında bir biyograf ve bibliyograf olarak kabul gören İbnülemin Mahmud Kemal¹² örneğinde ilimle meşgul olup da yolu bu çarşıya düşmeyen yok mesabesindedir. Çarşının bulunduğu Beyazıt Meydanı ve çevre muhit, Theodosius Zafer Tâkı gibi Roma-Bizans eserlerinin yoğun olduğu; Eski Saray ile Beyazıt Devlet Kütüphanesi (Kütübhâne-i Umûmî-i Osmanî) başta olmak üzere birçok Osmanlı kamu binasının bulunduğu bir

⁹ El yazması kitaplar açısından bulunmaz bir şehir hâline gelen İstanbul'da görev yapan yabancı misyon temsilcileri (meselâ 1786-1790 yılları arasında burada görev yapan Prusya elçisi binlerce matbu eser yanında 856 adet çok değerli el yazmasını da satın alarak memleketine aktarmıştı) bir çok nadir kitabı satın alarak ülke dışına götürmüşlerdir, bkz. İsmail E. Erünsal, *Osmanlılarda Sahaflık ve Sahafçılar*, İstanbul 2013, s.104.

¹⁰ Necib Asım, *Kitap*, s.167.

¹¹ “Büyük Çarşı'da (Kapalıçarşı'da) Bedesten dışında ‘Sahafçılar Çarşısı’ namile yâdolunan-ve bugün halı satılan-dükkânlar baştanbaşa kitapçılara muhassas ve kitap dolu idi. Bilhassa yazma kitaplar o çarşıda satılırdı. Kitap meraklıları Salı günleri orada bulunur, müzayede ile satılan kitaplardan-hiç olmazsa-üç dört tane alırlardı”. İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şâirleri*, C: I'den naklen Erünsal, *Osmanlılarda Sahaflık ve Sahafçılar*, s.72-79, 305.

¹² Taha Toros, *Mâzi Cenneti I*, İstanbul 1998, s.34.

tayy-i zaman sineması olduğu kadar, aynı zamanda asırlık çınarları ve kahvehaneleriyle meşhur, ayrıcalık taşıyan bir mekândır. Bu maddî ve manevî atmosferin etkisiyle olsa gerek Sahafklar Çarşısı, kitap ticaretinin yanında okur-yazar sınıfının buluşma noktası olarak uzunca zaman bir okul veya akademi görevi de görmüştür.¹³

Osmanlı dönemi sahaflığı hakkında arşivlerimizdeki bilgiler sınırlı kalmakla birlikte, bazı üst düzey devlet ricalinin vefat ettikten sonraki mal varlıklarını (terekelerini) gösteren kayıtlardan ve mahkemelere yansıyan borç alacak-verecek davalarından hareketle sahaflar ve sahaflık mesleğinin işleyişi hakkında bilgi sahibi olmak mümkündür. Maddî durumu yeterli olmayan vatandaşın terekelerinde ise kitaba genelde rast gelinmemektedir. Anlaşıyor ki, kitap kültürü genelde şehir ve kasaba merkezlerinde gelişip serpilme imkânı bulabilmiştir. Bu durumun oluşması kişilerin maddî refah durumlarıyla ve kitabın ana malzemesi olan kâğıdın pahalı bir meta olması gerçeği ile de ilgilidir. Tüm zorluklarına rağmen kitap basım ve satış işleri devlet kadar özel şahısların meşgaleleri arasında yer almış, zamanla yaygınlaşmıştır.

Osmanlı Devleti'nin taşra şehirlerinde, İstanbul kadar olmasa da, kökleşmiş bir kitap kültürü ve buna dayalı sahaflık geleneği bulunmaktaydı. Taşrada kitapçılık, 1500'ler Bursa şehri örneğinden anlaşıldığı kadarıyla, müstakil sahaf dükkânlarının yanı sıra, bezzaz ve attar gibi muhtelif eşya ticareti yapan dükkânlarda da gerçekleşmekteydi.¹⁴ Günlük zarurî tüketim malları yanında kitabın alıcısının oldukça sınırlı kalması bu türde bir ticaret biçiminin doğmasına yol açmış olmalıdır.

Yazma eserlerin yanında matbu eserlerin XIX. yüzyılda kitap pazarına girişi, eğitim sistemindeki reformlar, okur-yazar oranının yükselmesinin yanı sıra devlet arşivleri dışındaki bilgi kaynaklarının (anı, günlük, gazete, dergi, salname vb) çeşitliliğindeki sayısal artışa dayalı olarak XIX. yüzyılda kitap ve sahaf kültürü gelişme kaydetmiş, önem kazanmıştır. Artan okuyucu kitlesine cevap vermek amacıyla kitap dükkânlarının¹⁵ sayısı sadece İstanbul'da, 1908'de 120'yi aşmış durumdaydı. Eminönü ve Galata bölgesindeki hanlarda mütemekkin Gayrimüslim kitapçılar ise, muhtemel aynı zamanda yabancı ülkeler ile kitap ticareti yapmaktaydılar. İmparatorluk genelinde geniş bir bürokrat kesiminin bulunmasının yanı sıra onlarca mektep ve medresedeki öğretmen ve öğrencilerin varlığı kitabın bir ticarî meta olarak alınıp satılmasına giden yolu kesintisiz işler hâle getirmekteydi. Bu okur-yazar sınıfların varlığı kitaba sahip olmanın, kitaplık oluşturmanın ana itici unsuruydu. Buna bir de tarihten beri yazılı-

¹³ Genel bilgi için bkz. Ayvazoğlu, *Üçüncü Tepede Hayat Beyazıt Meydanı'nın Derin Tarihi*.

¹⁴ Erünsal, *Osmanlılarda Sahaflık ve Sahaflar*, s.56.

¹⁵ Eski zamanların "dükkân"ı şimdiki dükkânlar ile fizikî açıdan müsavî tutmamak gerekir. Eskiden dükkânlar bir hayli küçük olduğundan bunlar bazen dükkân bazen de dolap veya kepenk olarak adlandırılırdı.

yazısız kâğıtlara hürmet gösteren bir tabakanın varlığı da eklendiğinde muhibbân-ı kütüb (kitaba sevgisi olan) bir sınıfın ortaya çıkması yanında kitabın ticarî bir meta olarak alınıp-satılmasına vesile olan sahaflık mesleği de ortaya çıkmaktaydı.

Trabzon'da Kitap Kültürüne Dair

XIX. yüzyılda kitap ticaretinin ve sahaflık kültürünün yaygın olduğu Anadolu şehirlerinden biri de Trabzon'dur. Bu gelenek şehre, şüphesiz daha önceki dönemlerden mirastır. Meselâ 1727 yılında, Trabzon'un ileri gelenlerinden Tabakhane Mahallesi sâkinlerinden Şatırzâde Mehmet Bey 20 cilt Şehzade, dört cilt Saidi Çelebi, bir cilt Dürer-i Gurer ve bir cilt Lugat-ı Kamûs ki toplam 26 ciltten oluşan kitabını Hatuniye Vakfı tarafından kullanılmak, vakıfta görev yapmakta olan vaiz, şeyh vb olanların okuyup hâsıl olan sevaplarından Peygamberimiz Hz. Muhammed ve diğer cümle vefat etmiş olan müminler ile kendi ruhuna ithaf üzere vakfederek, vakıf mütevellisine devretmişti.¹⁶ 1740'larda Trabzon valiliği yapmış olan Torullu Üçüncüoğlu Ömer Paşa'nın mal varlığı (terekesi) arasında toplam 89 cilt çeşitli türde kitap bulunuyordu:¹⁷

Bir cild Mushâf-ı şerîf, kıymet 3 kuruş 10 para,

Bir cild Behçetü'l-Fetavî¹⁸, 15k,

Bir cild Sadru's-Şeri'a, 2k,

Bir cild Cami'ü's-sağır, 1k,

Bir cild Kaniyye, 1k,

Bir cild Tarikat-ı Muhammediyye¹⁹, 10k 10p,

Bir cild Takvimü'l-ebdan, 1k 3p,

Bir cild Vikaye, 1k 1p,

Def'a bir cild Cami'ü's-sağır, 1k 5p,

Bir cild Ferâiz ma'a Seyyid, 1k,

Bir cild 'Înaye²⁰, 1k,

Bir cild Fetavâ-yı Ankaravî²¹ 25k,

Bir cild Muhtasar²², 1k,

Bir cild Misbah²³, 1k,

¹⁶ Trabzon Şer'iyye Sicilleri, Defter No 1889, sayfa No 36a.

¹⁷ Necmettin Aygün, "XVIII. Yüzyılda Bir Osmanlı Valisi: Üçüncüoğlu Ömer Paşa ve Muhallefati", *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S: 7, Güz 2009, s.39-78.

¹⁸ Behçetü'l-Fetâvâ, Yenişehirli Abdullah Efendi (ö.1156/1743), fetva mecmuasıdır.

¹⁹ Eser, meşhur el-Birgivi (1523-1573) tarafından yazılmıştır. Birgivi halkı bid'atları terketmeye, Kur'an ve Sünnet'e uymaya davet ediyordu bkz. Emrullah Yüksel, "Birgivi", *DİA*, C: 6, s.191-194.

²⁰ Hanefî fikhını anlatan ve "Hidaye" ismi ile meşhur olan kitaptır. "Vikaye" ve "Înaye" adları altında şerhleri bulunmaktadır, bkz. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilatı*, Ankara 1988, s.29.

²¹ Fetâvâ-yı Ankaravî, Ankaralı Mehmed Efendi (ö.1098/1687), fetva mecmuasıdır.

²² Fıkha ait bilgilerin istinad edildiği şer'i hükümleri gösteren kitap.

- Bir cild Molla Câmî, 1k,*
Bir cild Sıhaha/Sıhah Cevabları, 1k 2p,
Bir cild Lügat-ı Vankulu²⁴, 12k,
Def'a bir cild Sadru'ş-Şeri'a, 1k 12p,
Bir cild Misbah, 1k,
Def'a bir cild Tarikat(-ı Muhammediyye), 1k,
Bir cild Kenz²⁵, 1k,
Bir cild Câmî'-i 'İsâm, 1k 2p,
Bir cild Kimya-yı Sa'âdet²⁶, 1k 2p,
Bir cild Kudurî²⁷, 1k,
Bir cild Esrar-ı Arabiyye, 1k,
Bir cild Şerh-i Aka'id, 1k 5p,
Bir cild Ebhur-i Ali-i muhtasar-ı münteha, 1k,
Bir cild Ravzatü'l-fıkıh²⁸, 1k,
Def'a bir cild Tarikat(-ı Muhammediyye), 1k,
Bir cild Nahiv Cümlesi, 1k,
Bir cild Siraciyye²⁹, 1k,
Bir cild Şerhü'l-(...), 1k 3p,
Bir cild mu'allim-i Müte'allim, 1k 3p,
Bir cild Seyyid Şerif (şerh-i Siraceddin), 1k 5p,
Bir cild Hattabî³⁰, 1k,
Bir cild Vuslatnâme, 1k,
Bir cild Ferišteoğlu, 1k,
Bir cild Seyyid Şerif, 1k,
Bir cild Münyetü'l-Musalla³¹, 1k,
Bir cild Divân-ı Rahmî³², 1k,
Def'a bir cild Kâfiyye, 1k,
Bir cild Müntehab, 1k,
Bir cild Zav, 1k 4p,
Bir cild Tefsir-i Sûre-i Nebai (Nebe'), 1k 4p,

²³ Arapça dil bilgisi kitabı.

²⁴ Yazarı İsmail bin Hammad. Vanî Mehmed Efendi tarafından Türkçeye çevrilmiştir. İbrahim Müteferrika tarafından 1729'da basılan ilk kitaptır.

²⁵ Şeyhoğlu Kenzû'l-Küberâ ve Mehekkû'l-Ulemâ.

²⁶ Yazarı İmâm-ı Gazzâlî'dir.

²⁷ Fıkıh eseridir, yazarı Bağdatlı Ahmed b. Muhammed'dir (ö.Miladî 1036).

²⁸ "Fıkıhın bahçeleri", fikhî vaaz, öğüt ve dersler ile ilgilidir.

²⁹ Siracüddin Mehmed-i Secavendî, "Siraciyye"; miras ve nafaka kitabı.

³⁰ Hadis ilminde sikât-ı müslimînden olup, asıl adı İbrâhîm bin Hattâb el-Hattâbî, el-Büstî'dir. 319 (m.931) tarihinde Kabil'e bağlı Büst şehrinde doğmuştur.

³¹ Veya Münyetü'l-Musallî.

³² Yazarı, XVI. yüzyılın şairlerinden Bursalı Rahmî olmalıdır. Gelibolulu Âlî'ye göre O, devrin Bursa şairlerinin en iyisidir, bkz. Mustafa Erdoğan, "Bursalı Rahmî'nin Divanı Üzerine", http://turkoloji.cu.edu.tr/ESKI%20TURK%20%20EDEBIYATI/mustafa_erdogan_bursali_rahmi_divan.pdf.

*Bir cild Müntehabât, 1k,
Bir cild Reml'e Müte'allik³³, 1k 10p ve ayrıca 43 cild mücelled kitab,
8k 10p.*

Benzer şekilde, Trabzon ileri gelenlerinden Nimbıyıkzâde Ali Ağa 1775'te vefat ettiğinde terekisi arasında bir Mushaf-ı Şerif ile birlikte Kıyas-ı Enbiya, Tevarih-i Âl-i Osman, Gülistan, Seyyit Battal ve Gazanâme gibi toplam 22 cilt kitap bulunmaktaydı. Kitap sahibi olma sadece şehir merkezlerinde ikamet edenlere mahsus bir durum değildi. Köylerde yaşayan ve çok büyük bir ihtimalle ulema sınıfından olan kimselerin de büyük kitaplıkları bulunmaktaydı. Bunlardan biri Oflu Mahmut'tur. 1745 tarihli bir arşiv kaydına göre Sarıalioğlu Deli Mehmet'in başını çektiği Of eşkıyası birbirleri ile çatışmakta iken Of Kazasında ikamet etmekte olan Mahmut'un köyü de saldırıya uğramıştı. Bu çatışmada Mahmut'un ikamet ettiği evi ile evdeki birçok malı-mülkü yanında, 700 adet ciltli kitabı da telef olmuş, yanıp gitmişti. Mahmut'un toplamda 15000 kuruşluk bir zararı ortaya çıkmıştı.³⁴ Bu bilgi onun köyde bir medrese hocası olduğu veya bir tekkede görevli üst düzey bir kimse olduğuna yorumlanabilir. Zira köyde yaşayıp da bu derecede kitaba sahip olmak sıklıkla görülen bir durum değildir.

Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyılın ilk yarısında kitap basım faaliyetleri hız kazanmıştır. Müteferrika'nın 1729'da Van Kulu Lugatı'nı basmasıyla başlayan "basma kitap" faaliyetinden elde edilen faydanın anlaşılmasının yanı sıra, 1821'deki Yunan İsyanı sırasında matbaanın propaganda aracı olarak iç ve dış kamuoyu oluşturmada oynadığı etkin rol görülmüş ve gelişmeler karşısında devletin bu vasıttan mahrum kalmasının zararları fark edilmişti. Sâir etkilerle 1831 yılında İstanbul'da Takvim-i Vekayi yayın hayatına başlatılmıştı. Bu gazetenin basımı için Takvimhâne-i Âmire Matbaası kurulmuş; bu matbaa 1832'de Müteferrika'nın kurucusu olduğu Tabhâne-i Âmire ile birleştirilmişti. Bir süre sonra sahaflara bu devlet matbaasında kitap bastırma serbestliği verilmesi ise özel sektörün basım-yayım işlerine olan katılımını kolaylaştırmıştı. 1861'de ise Şinasi'nin gayretleri ile ilk özel matbaa kurulmuştur. Tüm bu gelişmeler 1840'lara doğru "basma kitap" yayımcılığının hızlanmasını sağlamış; gelişmelerden hiç şüphesiz kitapçılar ile sahaflar en fazla yararlanan kesim olmuştur. Bu nedenlerle III. Selim'in matbaayı tekrar aktif hâle getirdiği 1803'ten 1839'a kadarki dönem Osmanlı matbaacılığının canlanma dönemi olarak kabul edilir.³⁵ Matbaacılığın taşrada gelişmesi sadece yukarıda belirtilen sebeplerle ilgili değildir. 1840'ların aynı zamanda Karadeniz ve Akdeniz'deki birçok liman

³³ "Reml": Ar. Kum. İlm-i Reml: Kum üzerinde çeşitli şekiller oluşturarak gelecekte haber verme ilmi.

³⁴ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)*, 1 Numaralı Trabzon Ahkâm Defteri, s.83-90.

³⁵ Orlin Sabev, *İbrahim Müteferrika ya da İlk Osmanlı Matbaa Serüveni (1726-1746)*, İstanbul 2006, s.312-332.

şehrinin yabancı buharlı gemi taşımacılığına açılarak yabancı memleketler ile daha kolay iletişimin kurabildiği bir zaman olması, ülkedeki basım-yayım faaliyetlerinin gelişmesine katkıda bulunmuştur. Basım-yayım alanında İmparatorluk genelindeki gelişmeler Trabzon'daki kitapçılık faaliyetlerinde de kendini göstermiştir. İhsan Hammamioğlu'nun anlatılarına göre, Trabzon'da, Aktarlar Çarşısı'nda, 1839'da ilk sahaf dükkânını açtığı ifade olunan Tonyalı Hacı Hasan Efendi'nin yolunda ve belki de onunla aynı zamanda, birazdan hakkında bilgi verilecek olan Akçaabatlı Derviş Mehmet faaliyet göstermekteydi. Zamanla daha başka müteşebbislerin katkılarıyla şehirde önemli kitaplıklar ortaya çıkmıştır. Manastır kütüphanelerinin (Sümela ve Kuştu) yanı sıra bölgenin en eski ve en büyük Müslüman vakıflarından biri olan Hatuniye Vakfı'na bağlı kütüphane ile Ortahisar'daki Saraçzâde Kütüphanesi gibi birkaç kitaplık, Trabzon'un en eski kütüphanelerindedir. Ayrıca Trabzon'da Ortahisar Fatih Camii'nin bir odasının Trabzon Valisi Hazine-dârzâde Abdullah Efendi'nin kardeşi Ahmed Muhtar Bey tarafından, 1842 yılında kütüphaneye çevrilmesi ile yeni bir kitaplık ortaya çıkmıştır. Osmanlı devlet ve toplum yapısında vakıf müessesesinin tutmuş olduğu yer ve taşıdığı önem dikkate alındığında küçük-büyük birçok kitaplığın Trabzon'un merkezinde veya -Of'taki Hacı Ahmed Efendi ile Çaykara'daki Hacı Salih Efendi kütüphaneleri örneğinde- kazalarında dahi bulunduğunu söylemek mümkündür.³⁶ Trabzon'da kitapçılık ve kitap yayıncılığı gibi işlerle uğraşanlardan biri olan Hamdi Efendi'nin bânisi olduğu "Ayine-i Efkâr Kütübhânesi"³⁷ veya Kütübhâne-i Hamdî" ile aynı zamanda İkbâl gazetesi sahibi Osman Nuri Efendi'nin bânisi olduğu "Feyz Kütübhânesi"³⁸ şehrin kültürel ortamına katkıda bulunan diğer müesseselerdi. Bu son ikisi arşiv kayıtlarında "kütüphane" ibaresiyle kayıtlı olmakla birlikte, gerçekte bunlar kitap ile birlikte tütün, kırtasiye ve hırdavat satan dükkânlardan müteşekkil ticarî müesseselerdi. Kitabî Hamdi Efendi, faaliyetlerini Cumhuriyet devrinde de devam ettirebilen Trabzon'un nadir müteşebbislerinden biridir. İbrahim Cudî'nin "Lugât-ı Osmanî" adındaki meşhur eseri gibi pek çok eser Kütüphane-i Hamdi yayınıdır.³⁹ 1890'larda yoğunlaşan siyasî ve askerî hadiseler, gazete ve risale gibi yayınlara olan talebi artırmış; bu durum hiç şüphesiz kâğıt ithalatı başta olmak üzere basım-yayım işlerinin faal olmasını teşvik etmiştir.⁴⁰

³⁶ Ayrıntısı için bkz. Dündar Ali Kılıç, "Tarih Boyunca Trabzon Havalisinde Kütüphaneler", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S: 17, 2001, s.305-313.

³⁷ BOA. Maarif Nezareti Fonu, Mektubi Kalemi (MF.MKT), Dosya No 130, Gömlek No 38.

³⁸ BOA. MF.MKT, 1238/43, 2 Şaban 1337.

³⁹ Önder Küçükerman, *Kitabî Hamdi Efendi ve Trabzon*, İstanbul 2014, s.15, 24, 86.

⁴⁰ Ayrıntısı için Erünsal'ın "Osmanlılarda Sahaflık ve Sahafklar" adındaki çalışması ile Önder Küçükerman'ın hazırladığı "Kitabî Hamdi Efendi ve Trabzon" adındaki çalışmaya bakılabilir.

Akçaabatlı Derviş Mehmet'in Kitap Dünyası

Ulaşım ve iletişim şartlarının bir hayli güç olduğu bir zamanda, Osmanlı Devleti'nde kitap ticaretinin veya kitap temininin hangi şartlarda gerçekleşmiş olduğuna küçük de olsa katkıda bulunan bu belge (BOA. Cevdet-Maarif, 30/1473), Osmanlı taşrasında basım-yayım faaliyetlerinin gittikçe önem kazandığı XIX. yüzyılın ortalarına tarihlidir. 1847 tarihinde düzenlenen ve İstanbul'dan Trabzon valisine hitaben yazılan bu belgeye göre; Trabzon'un Kalanima Köyü⁴¹ sakinlerinden Molla Velioglu Derviş Mehmed adındaki kimse, bir ölçüde günümüzdeki Devlet Basımevi'ne karşılık gelen ve o zamanki adıyla Tabhâne-i Âmire⁴² olarak bilinen matbaada basılan kitaplardan, aynı zamanda Tabhâne-i Âmire evrak müdürü olan Mehmet Efendinin vasıtasıyla 33938 kuruşluk kitap satın almıştır. Derviş Mehmet bu kitapları peşin para ödeyerek değil, veresiye almıştır. Bir müddet sonra Derviş Mehmet vefat etmiş, kitapların borcunu ödemeye ömrü yetmemiştir. Bunun üzerine devlet, alacağını tahsil etmek için Derviş Mehmet'in geride kalan mal varlığına el koyarak buradan tahsilât yapmayı denemiştir. Ancak, Derviş Mehmet'in mal varlığının mevcut borcu kapatmaya yetmediği görülmüştür. Bunun üzerine Mehmet Derviş'in büyük oğlu Hüseyin, muhtemel babasından kalan borcu kapatmak zorunda kaldığından ve borcu maddî açıdan ödeme imkânı bulunmadığından, babasının Karahisar, Sivas ve Aydın taraflarına pazarladığı kitapların peşine düşmüştür. Anlaşıldığı kadar Derviş Mehmet, bahsi geçen mahallerdeki kitapçılara veresiye satış yapmıştır. Oğul Hüseyin Trabzon'dan ayrılarak buralara gitmiş olmakla birlikte, kendisinden zamanla olumlu bir haber alınamamıştır. Bahsi geçen borcun bu şekilde tahsil edilemeyeceği hususunda İstanbul'a ulaşan resmî yazılar neticesinde durum, Tabhâne-i Âmire'den sorumlu başkana iletilmiş ve neticede Akçaabatlı Derviş Mehmet'in İstanbul'da yaşayan kefil olan sahaf esnafı Hacı Hasan Efendi'den kitapların bedeli olan miktarın talep edilmesine karar verilmiştir. Kararlaştırıldığı gibi 33938 kuruş Derviş Mehmet'in kefilinden tahsil edilmiştir. Ancak bu sefer de kefil Hasan Efendi bu tahsilâtтан dolayı maddî sıkıntıya düşmüştür. Durum üzerine kefil-sahaf Hasan Efendi'nin bahsi geçen kitapları

⁴¹ Günümüzde KTÜ'ye bağlı Fatih Eğitim Fakültesinin bulunduğu Söğütlü Beldesi ve civarı.

⁴² İbrahim Müteferrika'nın III. Ahmed'in fermanıyla, 1727'de İstanbul'da kurmuş olduğu matbaanın adı Dârüt-tıbâti'l-ma' müre iken, matbaa zamanla Tab'hâne, Basmahâne, Tabhâne-i Hümâyûn ve Tabhâne-i Âmire gibi adlarla anılır olmuştur. Bu matbaa, Müteferrika'nın vefatından sonra birçok kez kapanmış veya açılmıştır. III. Selim zamanında, 1803'te bu matbaa âlet ve edevatı ile Üsküdar'da, Selimiye Camii civarına taşınarak yeniden aktif hâle getirilmiştir. 1823'de matbaa Üsküdar'dan alınarak Bâb-ı Seraskeri civarında (günümüzde İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesinin yerinde) bulunan metruk hamam satın alınıp burada faaliyete geçirilmiştir. II. Meşrutiyete kadar matbaanın adı Matbaa-i Âmire olarak kalmış, Cumhuriyet döneminde ise Devlet Matbaası, 1939'da Milli Eğitim Bakanlığına devredilince de Milli Eğitim Basımevi adını almıştır, bkz. Necib Asım, *Kitap*, s.213-216 ve Turgut Kut, "Dârü't-tibâa", *DİA*, C. 9, 1994, s.10-11.

aramaya koyulduğu görülmektedir. Trabzon'da bulunan dostlarından Hasan Efendi'ye ulaşan bilgilere göre, Derviş Mehmet'e ait olan dört sandık kitap Karahisar (Şebinkarahisar olmalı) taraflarından Trabzon'a ulaşmış olup, kitaplar hâlen gümrükte bulunmaktaydı. Bu bilgiden hareketle sahaf Hasan Efendi Trabzon'a giderek bahsi geçen kitapları almak istediğine dair Tabhâne-i Âmire yetkililerine bilgi vermiştir. Tabhâne-i Âmire nâzırı/başkanı paşa hazretleri de, "Trabzon'da olan kitaplar eğer Derviş Mehmet'e ait ise bunların sahaf Hasan Efendi'ye teslim edilmesi; eğer bu kitaplar İstanbul'dan alınan malum kitaplar değil de Derviş Mehmet'e ait olan başka eşyalar ise bunların dahi Trabzon'da satılarak borca karşılık gelen 33.938 kuruşluk kısmın alınması" hususunda yetkililere ve sahaf Hasan Efendi'ye yazı ile talimat vermişti. Gelişmeler üzerine sahaf Hasan Efendi Trabzon'a hareket etmiştir. Durumun bu şekilde olduğu, bahsi geçen belge ile Trabzon valisine izah edildikten sonra adı geçen kefil-sahaf Hacı Hasan'ın içine düştüğü bu sıkıntıdan kurtarılması hususunda Trabzon'da kendisine yardımcı olunması ve durumun ne şekilde sonuçlandığı hususunda Tab'hâne-i Âmire nâzirına bilgi verilmesi Trabzon valisinden istenmiştir (Bkz. Ek II).

1847 tarihli belgenin içeriği özetle bundan ibarettir. İlerleyen süreçte olayın ne şekilde sonuçlandığını bilemiyoruz. Osmanlı resmî yazışma dilinde şikâyete veya soruna neden olan bir durum tekrar resmî kayıtlarda yerini almıyorsa, yani tekrar etmiyorsa o durum/sorunun bir şekilde çözüldüğü veya taraflardan birinin işin takibinden vazgeçtiği anlamı çıkmaktadır. Bu bağlamda aynı konuyu işleyen başka bir arşiv kaydı tespit edilememesi nedeniyle olayın bir şekilde çözüldüğü izlenimi doğmaktadır. Sadece 1847 tarihli bu belgeden yola çıkarak olayın ne şekilde sonuçlandığına dair daha başka yorumlarda bulunmak mümkün görünmemektedir. Dolayısıyla daha farklı kaynaklara göz gezdirmek gerekiyor. Bu bağlamda çevrim yazısını hazırladığımız 1847 tarihli belge ile çağdaş olan başka türde arşiv kayıtlarına yönelmek, Derviş Mehmet hakkında daha başka bilgilere ulaşmayı mümkün kılmaktadır.

Bilindiği gibi, II. Mahmud Döneminde, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması (1826) akabinde yeni bir ordu oluşturmaya dönük olarak nüfus sayımları gerçekleştirilmiştir. 1830 yılı baharında başlayan nüfus sayımları ile imparatorlukta askerliğe elverişli erkek nüfus potansiyelinin yanı sıra vergi mükelleflerinin de tespiti amaçlanmıştır.⁴³ Bu sayımlar neticesinde ortaya çıkan ve Osmanlı Arşivinde yerini alan 1835 tarihli Akçaabat Kazası Nüfus Defterlerindeki kayıtlarına bakıldığında, Molla Velioglu Derviş Mehmet'in nüfus kaydı tespit edilmektedir. Bahsi geçen kayıtlara göre Derviş Mehmet'in nüfus kaydı, 1847 tarihli belgede belirtildiği gibi, Kal'anüma Köyü'nde değil, yine Akçaabat'a bağlı Caneni (Cevizli)

⁴³ Mahir Aydın, "Sultan II. Mahmud Döneminde Yapılan Nüfus Tahrirleri", *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri* (28-30 Haziran 1989), İstanbul 1990, s.81-106.

Köyü'nde bulunmaktadır. İlgili nüfus defterine göre Derviş Mehmet bu köyün imamı olarak görev yapmakta olup, 50 yaşındadır. 1847 tarihli belgede, Derviş Mehmet'in imam olduğunu gösteren bir ibare bulunmadığından, nüfus defterinde geçen bu kayıt/bilgi çok önemli hâle gelmektedir. Aynı nüfus defterinde Derviş Mehmet'in tek oğlu, daha önce bahsi geçen Hüseyin'in de kaydı bulunmaktadır. Hüseyin burada "Hatib Hüseyin Efendi" olarak kayda girmiştir ve 18 yaşındadır.⁴⁴ Bahse konu olan nüfus defteri 1835 tarihinde kayda alınmış olduğundan, 1847'de vefat ettiği belirtilen Derviş Mehmet'in aradan geçen yıllar hesaplandığında bu tarihte 62 yaşında, oğlunun da 30 yaşında olması gerekmektedir. Aynı nüfus defterinde görüleceği üzere oğul Hüseyin, Cevizlik Köyü'nde hatiplik görevini ifa etmektedir. Derviş Mehmet, Cevizlik Köyü'nde imam olarak görev yaptığından, doğal olarak nüfus kaydı burada tutulmuş ve bu köy nüfusuna kaydedilmiştir. Bu durum, onun aslen Kal'anüma Köyü'nden olduğu gerçeğini boşa çıkarmamakla birlikte, bir tür toprak vergisi olan öşür vergisini verenlerin kayıtlı olduğu 1850 tarihli bir öşür defterinde, baba Derviş Mehmet 1847'de vefat ettiğinden, aileden sadece oğul Hüseyin'in Cevizlik Köyü'nde kayda girdiği görülmektedir. Hüseyin, 35 haneli köyde öşür vergisini en çok ödeyenlerden biridir aynı zamanda.⁴⁵ Bu gösterge onun köydeki birçok kimseden daha fazla toprağa sahip olduğuna, köy ahalisinin neredeyse 2/3'ünden daha iyi maddî şartlara sahip olduğuna yorumlanabilir. Dolayısıyla öşür defterindeki kayıtlara göre, 1850'lerde Molla Velioğullarının Kal'anümalı olduklarını söylemek artık mümkün gözükmemektedir.

Bahsi geçen Nüfus Defteri ile Öşür Defterindeki bilgiler, Derviş Mehmet'in kitap tüccarı veya sahaf olduğu hakkında bir ipucu vermemekte ise de, ilgili defterler ailesi, nüfus bilgileri ve esas mesleği hakkında 1847 tarihli belgenin içeriğine önemli oranda destek olmaktadır. 1835'te imamlık görevini yürüten Derviş Mehmet, 1847'de vefat ettiğinde bu görevine devam etmekte mi, ya da imamlık görevini bırakıp kitap ticaretine mi yönelmişti veya her iki işi bir arada mı yürütmekteydi? Bilemiyoruz. Bahsi geçen nüfus defterinde oğul Hüseyin'in hem "hatip" ve hem de bu mesleğin bir nişanesi olan "Efendi" unvanı ile kayıtlı olması, 1847 tarihli malum belgede kayıtlı olmadığı gibi, buradaki "Efendi" unvanı, baba Derviş Mehmet'in aynı zamanda kitap tüccarı olduğunun hayatî bir kanıtı olarak araştırmaya yeni ufuklar açmaktadır. Şöyle ki; Erünsal'ın "Osmanlılarda Sahaflık ve Sahafılar" isimli araştırma kitabında İstanbul'da faaliyet gösteren onlarca sahaf hakkında bilgi verilirken, "Sahaf Seyyid Elhac Hasan

⁴⁴ BOA. NFS.d No: 1127, 1128 ve 1155'den naklen *Akçaabad Vakfikebir Nüfus Kütüğü 1835-1845*, (Haz. Ali Mesut Birinci ve diğerleri), Vakfikebir Kültür ve Yardımlaşma Derneği Yayını, İstanbul 2012, s.298.

⁴⁵ BOA. MAD 7957'den naklen *Akçaabat-Vakfikebir Öşür Defteri*, Haz. Zehra Topal, Ankara 2005, s.99.

Efendi” adında birinden bahsedilmekte, vefat ettiğinden dolayı geride kalan mal varlığı (terekesi) hakkında da bilgi verilmektedir. Gerek sahafın isminden ve gerekse alacaklı olduğu birkaç kişiden birinin “Hüseyin Efendi” adında birinin olmasından hareketle (Hüseyin Efendi ibaresinin 1835 tarihli nüfus defterinde geçtiğini hatırlayalım) bu kimsenin Akçaabatlı Derviş Mehmet’in İstanbul’daki kefilisi olan sahaf Hacı Hasan Efendi olduğu kanaati hâsıl olmuştur. Derviş Mehmet 1847’de vefat ettiğinden, kefilisi sahaf Hacı Hasan’a ödenmesi gereken borcu -vâris konumunda olduğundan- oğul Hüseyin üstlenmek zorunda kalmıştır. Derviş Mehmet’in kefilisi sahaf Hasan Efendi 1855’de vefat ettiğinde geride kalan terkesi kayda alınırken, kendisine borçlu olanlar da belirtilmiştir. Sahaf Hasan Efendi’ye, Süleyman Efendi’nin 500 kuruş, Şamlı Mehmet Efendi’nin 8510 kuruş ve bahsi geçen Hüseyin Efendinin ise 1366 kuruş borcu bulunmaktaydı. Bu kayıtlar, sahaf Hasan Efendi’nin aynı zamanda taşraya kitap satışı yapan biri olduğuna işaret etmektedir. Bahse konu olan kayıtlar arasında Hüseyin Efendi ile ilgili olan alacak kaydının deftere kayıt biçiminde, “Hüseyin Efendi zimmetinde kitap şirketinden 1366 kuruş” örneğinde işimize yarayacak daha başka ayrıntılar bulunmaktadır. Benzer ifadeler diğer iki alacaklı için ise söz konusu değildir.⁴⁶ “Kitap şirketi” ifadesi bu çalışmanın ortaya çıkmasına vesile olan 1847 tarihli belgenin değerlendirilmesine daha başka bir açıdan bakmayı gerektirmektedir.

Bu çalışmaya esas teşkil eden 1847 tarihli belgede, Akçaabatlı Derviş Mehmet ile İstanbul’da faaliyet gösteren Sahaf Hacı Hasan Efendi’nin ortak olduklarını gösteren bir ibare bulunmamaktadır. Erünsal’ın burada kendisinden alıntı yaptığımız eserinde de böyle bir ibare yoktur. Ancak oğul Hüseyin ile ilgili olarak ise bir “kitap şirketi” ibaresi ile karşılaşılmaktadır. Sahaf Hasan Efendi, vefat etmiş olan Derviş Mehmet’ten alacağını tahsil edemediğinden Derviş Mehmet’in oğul Hüseyin Efendi’yi, Derviş Mehmet’in vefatından sonra kendine ortak yaparak bir kitap şirketi kurup alacaklarını böylelikle daha kolay tahsil edebilmeyi mi ümit etmiştir veya bu kitap şirketinin kuruluşu çok daha eskiye mi dayanmaktadır? Bilemiyoruz. Sahaf Hasan Efendi ile Akçaabatlı Derviş Mehmet sağlıklarında bir kitap şirketi kurmuş olsalardı, bunun Osmanlı arşiv belgelerinde açıkça belirtilmesi gerekmez miydi? Çünkü benzer alacak-verecek veya miras davalarında şirketleşmeye dayalı bir alacak verecek olayı var ise bunun arşiv belgelerinde açıkça belirtilmesi bir Osmanlı resmî yazışma geleneğidir.⁴⁷ Dolayısıyla “kitap şirketi” ibaresini vuzuha kavuşturacak başka bilgi ve belgeye sahip olmadığımızdan daha fazla yorum yapabilecek

⁴⁶ Erünsal, *Osmanlılarda Sahaflık ve Sahaflar*, s.86. Hasan Efendi’nin alacağından kat kat fazla borcu vardır. Meselâ sahaf Halil Efendi’ye 9721 kuruş, kâğıtçı İsmail Efendi’ye 1254 kuruş, bkz. Erünsal, *Osmanlılarda Sahaflık ve Sahaflar*, s.258.

⁴⁷ Ayrıntısı için bkz. Fethi Gedikli, *Osmanlı Şirket Kültürü*, İstanbul 1998; Necmettin Aygün, *Onsekizinci Yüzyılda Trabzon’da Ticaret*, İstanbul 2005, IV. Bölüm.

durumda değiliz.

Baba Derviş Mehmet'in vefatıyla, sağlığındaiken kitap ticaretine dayalı faaliyetlerinden geriye kalan borçlar, tek varis olması nedeniyle oğul Hüseyin'i bir hayli sıkıntıya sokmuş görünmektedir. Bu bağlamda 15 Kasım 1849 tarihli bir arşiv dosyasında⁴⁸ yer alan kayıtlar, ailenin kitap ticaretiyle olan bağlantılarına daha farklı bilgiler sağlamaktadır. Bahsi geçen belgelere göre, Derviş Mehmet'in borçlu olduğu diğer bir kimse Ahmet Zaid'dir. İstanbul'dan Ahmed Zaid adında bir kimse, sağlığında Trabzonî Derviş Mehmet'e sekiz adet Mir'ât-ı Kâ'inât,⁴⁹ sekiz adet İzmirî'nin⁵⁰ Mir'ât Hâşiyesi ile yirmi adet Dede Cengi satmıştır.⁵¹ Tüm bu kitaplar/risaleler karşılığında Ahmed Zaid, Derviş Mehmet'ten dört bin altı yüz kırk kuruş alacaktır. Derviş Mehmet vefat ettiğinden dolayı Ahmed Zaid alacağını yasal varis olan oğul Hüseyin'den almaya teşebbüs etmiştir. Bahsi geçen belgelerden anlaşıldığı kadar bu hususla ilgili olarak mahallinde (Trabzon'da veya Akçaabat'ta) işin mahkemesi görülmüştür. Oğul Hüseyin mahkemede, kitaplardan henüz satılmamış olanları İstanbul'a (geri) göndereceği, satılmış kitapların kıymeti olan 3188 kuruşu ise Ahmet Zaid'e ödeyeceği hususunda söz vermiştir (ikrar etmiştir). Bununla birlikte, (muhtemel bir müddet sonra) davaya bakan hâkimin (:kadının) görevinden alınmasının ('azl olunmasının) yanı sıra mahallinde görülen mahkemede Ahmed Zaid adına şahit olarak bulunanların da (ikamet ettikleri) İstanbul'a gitmiş olmalarından hareketle, oğul Hüseyin mahkemede vermiş olduğu sözleri inkâr etme yolunu tutmuştur. Vaziyet üzerine İstanbullu Ahmed Zaid devlete bir dilekçe (arzuhal) ile başvurarak durumu izah etmiş ve oğul Hüseyin'in İstanbul'a getirtilerek Anadolu Kazaskeri huzurunda mahkeme edilmesi için Trabzon valisine bir emir (bir kıt'a fermân-ı âlî) yazılmasını talep etmiştir (Bkz. Ek II). Ahmed Zaid bahsi geçen dilekçede ayrıca "eğer iddiâmda isbâta kadir olamaz isem gelüb gitme masârıfı tarafımdan verileceği" ifadesinde de bulunarak taahhütte bulunmuştur. Yani İstanbul'da

⁴⁸ BOA. A.MKT.DV, Dosya No 21, Gömlek No 16.

⁴⁹ Yazarı Nişâncızâde Muhyiddin Mehmed'dir. Osmanlı tarihçisi ve fıkıh âlimidir. Hoca Saadeddin Efendinin mülâzımlığını yapmıştır. Müderrislik ve kadılık yapmıştır. En önemli eserlerinden biri Mir'âtü'l-kâinât'tır. Yaratılıştan başlayarak Kanûnî Sultan Süleyman'ın saltanatının son yıllarına kadar gelen umûmî bir tarihtir. Müellif Kanûnî'den sonrasının henüz telif edilmediğini, kendisinin de çok yaşlı olması sebebiyle bundan sonrasını yazamadığını belirtir. Muhtelif tarihlerden derlenerek sekiz kısım halinde telif edilen eserin kütüphanelerde çok sayıda yazma nüshası bulunduğu gibi çeşitli baskıları da yapılmıştır (I-II, Bulak 1258, 1269; İstanbul 1290). Ayrıntısı için bkz. Tahsin Özcan, "Nişâncızâde Muhyiddin Mehmed", *DİA*, C: 33, 2007, s.161.

⁵⁰ İzmirî'nin Mir'ât Hâşiyesi, bu eserin gerçek künyesi "Hâşîye âlâ Mir'âtü'l-Usûl (I-II, Bulak 1258, 1262; İstanbul 1285, 1296, 1302, 1304, 1309)"dür. Molla Hüsrev'in eseri üzerine yapılan en meşhur hâşîye olup bu eserde özellikle kelâm ve mantık kavramları ile Arap gramerine dair konularda geniş açıklamalara yer verilmiştir. 1751'de vefat ettiği bilinen İzmirî hakkında bkz. Ferhat Koca, "İzmirî, Mevlânâ Mehmed", *DİA*, C: 23, 2011, s.529-530.

⁵¹ Bu belgede "Derviş Muhammed" ibaresi yer almaktadır.

görülecek davada kendi iddiasında haksız bulunması durumunda Hüseyin'in Trabzon'dan İstanbul'a gelip gitmesiyle ilgili yol masraflarını (masârif-i seferiyyesini) da karşılamayı taahhüt etmiş ve bu ısrarını (mütemerrid şurûtuna tevfikân)⁵² De'âvî Nezâreti'nde⁵³ bir senet imzalayarak göstermiştir. Ahmed Zaid'in arzuhali karşısında Sadâret'ten Trabzon valisine bir şukka yazılarak durum izah edildikten sonra Hüseyin'in İstanbul'a gönderilmesi emredilmiştir.⁵⁴ 1847 tarihli belgede olduğu gibi, 1849 tarihli olan bu belgelerde de kitap ticaretine dayalı bu borcun ne şekilde sonuçlandığı hususunda daha başka bilgi bulunmamaktadır. Ancak daha sonraya tarihli, aynı konu içerikli başka bir arşiv kaydı (şimdilik) tespit edilemediğinden oğul Hüseyin'in verdiği sözleri yerine getirmiş olduğu tahmin olunmaktadır. Zira gelişmeler göz önüne alındığında alacaklı Ahmet Zaid'in işin peşini bırakacak şahsiyette biri olmadığı anlaşılmaktadır. Belge analizine son vererek şimdiye kadar ele alınan bilgi ve belgeler üzerinden Osmanlı dünyasında kitapçılık faaliyetlerinin doğası ile alakalı birkaç sonuç cümlesi oluşturmak mümkündür.

Bir taraftan imamlık görevini ifa eden Akçaabatlı Derviş Mehmet'in diğer taraftan bir kitap tüccarı veya dağıtıcısı olduğu açıktır. Ancak belgelerin hiç birinde onun "imam" olduğunun kayıtlı olmaması ilginç bir durumdur. Kefilinin İstanbul'da bir sahaf olması, satın aldığı kitapları Anadolu'da bazı şehirlere dağıtması Derviş Mehmet'in kitap tüccarı olduğunun göstergelerindedir. Taşra için kitap temin edilen ana merkez, günümüzde olduğu gibi, XIX. yüzyılda da İstanbul'dur. Derviş Mehmet örneğinde aslen imam olmakla kitap ticaretinde faaliyet göstermek arasında bir irtibat kurmak, günümüz bakış açısına göre sistematik değil de münferit bir olaymış gibi görünse de, eski zamanlarda durum tam tersidir. Erünsal'ın İstanbul'da faaliyet gösteren onlarca sahafın terekesini inceledikten sonra ortaya koyduğu sonuçlardan biri, zamanın sahaflarının kimliklerini açıkça ortaya koymakta; geriye hiçbir şüphe bırakmamaktadır:

"Terekelerden ve bazı belgelerden anlaşıldığına göre, sahaflık ilmiye mensuplarının rağbet ettiği bir meslektir. Sahaflar arasında çok sayıda müderris, kadı, imam ve müezzin vardır. Bu mesleklere mensup kişilerin, sahafılığı ikinci iş olarak yaptıkları görülmüştür."⁵⁵

Anlaşılan küçük yaşlardan itibaren kitaplar ile haşır neşir olan ulemanın, eski veya yeni fark etmez, piyasadaki kitapları tanıyor, biliyor olmaları sahaflık işinde ve dolayısıyla kitap ticaretinde yer almalarını

⁵² İnatçı, ısrar eden, başkaldıran, âsileşen, âsi anlamlarıdır.

⁵³ Çavuşbaşılık müessesesi yerine 1836 yılında kurulan, davalara bakan adliye teşkilatıdır. 1870'de Adliye Nezareti adını almıştır.

⁵⁴ BOA. A.MKT.DV, Dosya No 21, Gömlek No 16.

⁵⁵ Erünsal, *Osmanlılarda Sahaflık ve Sahaflar*, s.341.

teşvik etmiş, kolaylaştırmıştır.

Derviş Mehmet'in toplamda 38.578 (33938+4640) kuruş gibi büyük bir borca hangi cesaretle girmiş olduğu sorgulandığında ise daha başka sonuçlara varmak mümkün olmaktadır. 38.578 kuruş Osmanlı dünyasında büyük bir meblağı ifade etmektedir. Derviş Mehmet her ne kadar bu miktarı peşin ödemiş olsa da, kendisine Devlet Basımevi çalışanlarından evrak müdürünün aracı olmasının yanında İstanbul'da bir sahafın da kefilisi olması, Derviş Mehmet'in İstanbul gibi devasa bir ekonomik merkezde itibar sahibi bir tüccar olduğunu göstermektedir.⁵⁶ Belki de memleketi Trabzon'da bir de kitap dükkânı bulunmaktaydı. Derviş Mehmet'in İstanbul'da olduğu gibi Aydın, Karahisar, Sivas ve Trabzon gibi önde gelen Anadolu yerleşimlerinde de güçlü bağlantıları bulunmaktaydı. Erünsal'ın bahsi geçen çalışmasında yer alan kitap ve risalelerin fiyatları esas alındığında, 38.578 kuruş ile bu devirde onlarca risale veya kitap satın almak mümkün görünüyor. Bu açıdan 1847 tarihli belgede kayıtlı olduğu üzere sadece Trabzon gümrüğüne ulaşan kitaplar dört sandık kadardı. Bu bilgi, diğer şehirlere aktarılan kitaplara tahvil edildiğinde Derviş Mehmet'in sayıca oldukça fazla kitap satın aldığı anlaşılmaktadır. 38.578 kuruşun alım gücü hakkında bir kaç örnek vermek bu ticaretin veya borcun boyutlarını ortaya koyacaktır. Meselâ XVIII. yüzyılda Karadeniz'in dört bir tarafında taşımacılık yapan 15 metre uzunluğunda, ahşap ve yelkenli bir yük gemisi 1000 ile 2000 kuruş arasında bir değere, 20 metre civarında uzunluğa sahip olan aynı özellikteki bir gemi ise yaklaşık 5000 kuruş gibi bir değere sahipti.⁵⁷ 1780 ile 1850 yılları arasında gıda fiyatlarının on kattan daha fazla arttığı, Osmanlı kuruşunun dönemin yabancı paraları karşısında %90 değer kaybettiği gibi iktisadî değişimler de dikkate alındığında⁵⁸ Derviş Mehmet'in 1840'larda kitaba yatırdığı 38.578 kuruş ile bölgeler arası taşımacılığa elverişli 15 metre uzunluğunda en az bir yelkenli satın almak mümkündür. Bahse konu olan belgeler ile çağdaş olan başka bir somut örneğe göre ise, 1840'larda Trabzon ve ona bağlı Rize, Akçaabat, Of ve Sürmene gümrüklerinde gelen giden eşyadan Şubat ayında tahsil edilen miktar 15.000 kuruş kadardı.⁵⁹ Tüm bu bilgiler göz önüne alındığında 38.578 kuruşun satın alma gücü daha belirgin hâle gelmektedir. Bu nedendir ki, Derviş Mehmet'in bu kadar büyük bir meblağı kitaba yatırması,

⁵⁶ Durum böyle iken Derviş Mehmet'in 1830'lardaki Nüfus Defterlerine sadece "imam" olarak kaydedilmesi, diğer bir meşgalesi olan kitap ticareti hakkında hiçbir kaydın bulunmaması, ilk nüfus sayımına ait defterlerin "kayıt tutma anlamındaki" problemlerindedir.

⁵⁷ Necmettin Aygün, "Ships and Sailors Blacksea Transportation in 18th Century", *First International Congress of Eurasian Maritime History* (İstanbul 5-8 November 2012), *Seapower, Technology and Trade Studies in Turkish Maritime History*, F. Günergün and others (ed), Piri Reis University Publications, İstanbul 2014, pp.323-334.

⁵⁸ Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, İstanbul 1999, s.210.

⁵⁹ Yakın bir zamanda yayımlanmayı planladığımız "Karadeniz'den Akdeniz'e Osmanlı Ekonomisi Ticaret ve Taşımacılık İlişkileri" adındaki basılmamış kitabımızdan alıntıdır.

onun kitap ticareti ile ne türde bir beklenti içerisinde bulunduğunu ve ne derecede büyük bir sermaye hareketinin içerisinde olduğunu ortaya koymaktadır. Dolayısıyla Derviş Mehmet'in bölgedeki en önemli kitap ithalatçılarından biri olabileceği akla gelmektedir. Kitap ticareti için 38.578 kuruş borçlanmak ancak bu işin kârlı bir faaliyet alanı olmasıyla açıklanabileceği gibi Anadolu'da, arz-talep ilişkisine bağlı olarak kitap satın almaya müsait büyük bir pazarın mevcut olmasıyla da açıklanabilir. Nitekim 1893'te yazılan bir eserde geçen, "hemen her konakta bir kitap-hâne bulunur idi"⁶⁰ ifadesi anlamlıdır.

Sonuçta mesleği aslen imamlık olan Derviş Mehmet'in kitap toptancılığıyla, İstanbul'daki sahafarla, Tabhâne-i Âmire'deki evrak müdürüyle, Devlet Basımevi'nden satın alınan 33.938 kuruşluk kitap ile ve Ahmet Zaid'den satın alınan 4640 kuruşluk kitap ile olan bağlantıları bir hayli merak uyandırıyor, akla pek çok soruyu daha getiriyor. Şimdilik bu sorulara lâyıkıyla cevap vermek mümkün gözükmesede, Derviş Mehmet'in vasıfları itibarıyla çok yönlü ve zengin bir kimse olduğu, iyi bir medrese eğitimi aldığı, öğrenme merakını vefat edene kadar devam ettirdiği anlaşılmaktadır. Derviş Mehmet özelinde kitap ticareti veya sahaflıkla ilgilenenlerin genelde ulema sınıfından olduklarını, dolayısıyla medrese eğitiminden gelmeleri hasebiyle sahip oldukları bu formasyonları onları ilmin, ulemanın, kitabın ve sahafın bol olduğu İstanbul ile bir şekilde etkileşim içerisine girmeye teşvik edecek fırsatları doğurduğunu söyleyebiliriz. Karşılaşılan bu gibi fırsatlar bireye, esas meşgalesi imamlık da olsa, şüphesiz Derviş Mehmet örneğinde olduğu gibi kitap ticaretine veya kitap üzerine şirket kurarak ticaret dünyasına giden yolu açabiliyordu.

⁶⁰ Necib Asım, *Kitap*, s.102.

EKLER:**Ek I: BOA, Cevdet-Maarif, Dosya No: 30, Gömlek No: 1473**

Trabzon Vâlisine

Trabzon sâkinlerinden Kal'anüma Karyesi(nden), Molla Velioglu Derviş Mehmed nâm kimesnenin bundan akdem Tab'hâne-i Âmire'den Evrâk Müdürü Mehmed Efendi marifetiyle Tab'hâne-i mezkûr malı olarak mübayaa etmiş olduğu kütüb-ı mütenevvia esmânından (bedellerinden) ba-tahvîl deyni olan 33938 kuruşu kable'l-edâ (ödmeden önce) vefâtı vukubulmuş olduğundan meblâğ-ı mezbûrun müteveffâ-yı merkumun (Derviş Mehmet'in) emvâl-i metrûkesinden tahsili husûsu mukaddemâ devletlü paşa hazretlerine lede'l-iş'âr (bildirildiğinde) müteveffâ-yı merkumun (Derviş Mehmet'in) ol-tarafda deynini edâ edecek terekisi yok ise de kütüb-ı mezkûreden Karahisar ve Sivas ve Aydın taraflarında mevcûd olan mikdârını ahz ü kabz etmek üzere müteveffâ-yı merkumun (Derviş Mehmet'in) büyük oğlu Hüseyin nâm kimesne havalî-i mezkûreye (bahsi geçen mahalle) giderek henüz bir haberi zuhûr etmemiş olduğundan meblâğ-ı mezbûrun tahsili mümkün olamayacağı cevâben tevârüd eden tahrîrât ve ilâm meallerinden anlaşılacak keyfiyyet Tab'hâne-i mezkûr nâzırı saadetlü bey efendi hazretleriyle lede'l-muhâbere meblâğ-ı mezbûr muahharan (sonradan) müteveffâ-yı merkumun (Derviş Mehmet'in) bu tarafda (İstanbul'da) kefli bulunan sahhâf esnâfından Hacı Hasan Efendiden temâmen ahz ve tahsil etdirilmiş ise de mûma-ileyh (Hasan Efendi) gâyet fakirü'l-hâl olarak bu keyfiyyet kendüsüne müstelzim gadr u zâr olmuş (kendisine zarara, zulme sebep olmuş) ve bu tarafda (İstanbul'da) bulunan ehîbbâsından (dostlarından)⁶¹ birine ol-cânibden (Trabzon'dan) vürûd eden (gelen) kâğıd meallerinde müteveffâ-yı merkumun (Derviş Mehmet'in) bu tarafdan (İstanbul'dan) götürdüğü kitablardan dört sandık kitab muahharan (sonradan) Karahisar cânibinden Trabzon gümrüğüne gelerek (getirilerek) el-yevm orada mevcûd olduğu muharrer (yazılmış) ve mezkûr bulunmuş (söylenmiş) olduğundan sahhâf-ı mûma-ileyh (Hasan Efendi) husûs-ı mezbûrun tesviyesi zımnında (bahsi geçen kitapların elde edilmesi hususunda) ol-tarafa (Trabzon'a) azîmet edeceğini beyân birle mezkûr sandıklarda olan kitablara müteveffâ-yı merkûmun (Derviş Mehmet'in) bu tarafdan (İstanbul'dan) götürdüğü kitablara ise ber-müceb-i defter⁶² aynen muma-ileyhe (Hasan Efendiye) teslimi ve öyle olmayub da sâir eşyâ olduğu hâlde ma'rifet-i şer'le bey' ve fûruht olunarak (satılarak) esmân-ı hâsılasından (elde edilen gelirinden) matlûb-ı mezkûrunun (devletin talep etmiş olduğu miktarının: 33938 kuruşun) istifâsı (elde edilmesi, alınması) husûsu nâzır-ı müşârun-ileyh (Tab'hâne nazırı) tarafından ifâde ve inbâ kılınmış (haber verilmiş) ve sahhâf-ı mûma-ileyh (Hasan Efendi) dahi ol-tarafa (Trabzon'a) azîmet etmiş (gitmiş) olmakla mûma-ileyhin (Hasan Efendinin) gadrden vikayesi (zulümden korunması) zımnında (hususunda) ber-minvâl-i muharrer icâbının (gereğinin) hüsn-i tesviye ve icrâsıyla (layıkıyla gerçekleştirilmesi) (ve) keyfiyetin iş'ârı (durumun 'tarafımıza' bildirilmesi) husûsuna himmet buyurmak siyâkında (hususunda) kaime.

fi 27 Safer sene 1263 (14 Şubat 1847)

Mühür (Seyyid Mustafa)

⁶¹ Kelimeyi Arapça "Sırdaş" anlamına gelen "Ahbâ" imlâsıyla da okumak mümkündür.

⁶² Buradaki "defter" ifadesi, Derviş Mehmet'in satın aldığı kitapların adlarını, adedini ve bu kitaplar için ödemesi gereken bedeli, kaç taksit hâlinde ve ne zaman ödeyeceği gibi bilgileri gösteren resmî tutanak anlamındadır.

**Ek II: BOA. Sadâret Mektubî Kalemî Belgeleri (A.MKT.DV),
Dosya No: 21, Gömlek No: 16, 29 Zilhicce 1265**

Ma'rûz-ı kullarıdır ki

Trabzonî Derviş Muhammed nâm kimesnede sekiz 'aded Mir'ât-ı Kâ'inât ve sekiz 'aded Mir'ât Hâşiyesi İzmirî ve yirmi 'aded Dede Cengi bahâsı olarak dörtbin altıyüz kırk gurus matlûbumuz olub merkum bundan akdem vefât edüb oğlu Hüseyin nâm terekesini zabt eyleyüb mezkûr kitablardan fûruht olunmayanlarının tarafımıza irsâl (gönderilmesi) ve fûruht olunanın (satılanların) bahâsını (kıymeti olan) üçbin yüz seksen sekiz gurus zimmetimdedir (borcumdur) deyü huzûr-ı hâkimde (hâkim huzurunda) ikrâr etmişken hâkimin 'azl olması ve şâhidlerimiz(in) der-Aliyyede bulunması hasebile şimdi inkâr yüzlerini tutub edâsına ezâ ve ta'allül ediyormiş sâye-i' adâlet-vâye-i şehinşâhîde ihkâk-ı hakk olduğundan Anadolu Kazı'askeri huzûrunda bi'l-mürâfâ'a (duruşma tertip olunarak) hakk-ı 'abîdânem (hakkımın) izhâr olunmasıçün Âsitâneye (İstanbul'a) gönderilmesini emr Trabzon Vâlisine bir kıt'a fermân-ı 'âlinin i'tâ ve ihsân buyurulması ve eğer iddiâmda ısbâta kadir olamazisem gelüb gitme masârifi tarafımdan verileceği 'arzına cesâret kılınmışdır ol-bâbda ve herhâlde emr u fermân men lehu'l-emrindir

Bende

Ahmed Zahid kulları

KAYNAKLAR

a-Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Cevdet-Maarif, Dosya No: 30, Gömlek No: 1473.

BOA. 1 Numaralı Trabzon Ahkâm Defteri, s.83-90.

BOA. Maarif Nezareti Fonu, Mektubi Kalemî (MF.MKT), Dosya No: 130, Gömlek No: 38.

BOA. MF.MKT, 1238/43.

BOA. A.MKT.DV, Dosya No: 21, Gömlek No: 16.

Trabzon Şer'iyye Sicilleri, Defter No: 1889, sayfa No: 36a.

b-Araştırma ve İncelemeler

Akçaabad Vakfikebir Nüfus Kütüğü 1835-1845, Haz. Ali Mesut Birinci ve diğerleri, Vakfikebir Kültür ve Yardımlaşma Derneği Yayını, İstanbul 2012.

Akçaabat-Vakfikebir Öşür Defteri, Haz. Zehra Topal, İstanbul Vakfikebir Kültür ve Yardımlaşma Derneği Yayını, Ankara 2005.

AYDIN, Mahir, "Sultan II. Mahmud Döneminde Yapılan Nüfus Tahrirleri", *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri* (28-30 Haziran 1989), İstanbul 1990, s.81-106.

AYGÜN, Necmettin, "Ships and Sailors Blacksea Transportation in 18th Century", *First International Congress of Eurasian Maritime History* (İstanbul 5-8 November 2012), *Seapower, Technology and Trade Studies in Turkish Maritime History*, F. Günergün and others (ed), Piri Reis University Publications, İstanbul 2014, pp.323-334.

_____, "Dinî Hizmetlerin Gerçekleşmesinde Devletin Rolü Üzerine Bazı Tespitler: Osmanlı Dönemi Doğu Karadeniz Örneği", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi (OTAM)*, S: 22, Güz 2007, s.61-82.

_____, "XVIII. Yüzyılda Bir Osmanlı Valisi: Üçüncüoğlu Ömer Paşa ve Muhallefati", *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S: 7, Güz 2009, s.39-78.

_____, *Onsekizinci Yüzyılda Trabzon'da Ticaret*, Serander Yayınları, İstanbul 2005.

AYVAZOĞLU, Beşir, *Üçüncü Tepede Hayat Beyazıt Meydanı'nın Derin Tarihi*, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul 2012.

EMECEN, Feridun, *Yavuz Sultan Selim*, Yitik Hazine Yayınları, İstanbul 2010.

ERDOĞAN, Mustafa, "Bursalı Rahmî'nin Divanı Üzerine", http://turkoloji.cu.edu.tr/ESKI%20TURK%20%20EDEBIYATI/mustafa_erdogan_bursali_rahmi_divan.pdf.

ERÜNSAL, İsmail E, *Osmanlı Kültür Tarihinin Bilinmeyenleri*, Timaş Yayınları, İstanbul 2014.

_____, *Osmanlılarda Sahafılık ve Sahafılar*, Timaş Yayınları, İstanbul 2013.

_____, "Hekimoğlu Ali Paşa Kütüphanesi", *DİA*, C:17, 1998, s.173.

GEDİKLİ, Fethi, *Osmanlı Şirket Kültürü*, İz Yayıncılık, İstanbul 1998.

KILIÇ, Dündar Ali, "Tarih Boyunca Trabzon Havalisinde Kütüphaneler", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S: 17, 2001, s.305-313.

KOCA, Ferhat, "İzmiri, Mevlânâ Mehmed", *DİA*, C: 23, 2011, s.529-530.

KUT, Turgut, "Dârü't-tıbâa", *DİA*, C: 9, 1994, s.10-11.

KÜÇÜKERMEN, Önder, *Kitabi Hamdi Efendi ve Trabzon*, Boyut Yayıncılık, İstanbul 2014.

NECİB ASIM, *Kitap*, (Haz. A. Yıldız), Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2012.

ÖZCAN, Tahsin, "Nişâncızâde Muhyiddin Mehmed", *DİA*, C: 33, 2007, s.161.

PAMUK, Şevket, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, s.210.

SABEV, Orlin, *İbrahim Müteferrika ya da İlk Osmanlı Matbaa Serüveni (1726-1746)*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2006.

TOROS, Taha, *Mâzi Cenneti I*, İletişim Yayınları, İstanbul 1998.

UZUNÇARŞILI, İ. H, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, Türk Tarih kurumu Basımevi, Ankara 1988.

YÜKSEL, Emrullah, "Birgivi", *DİA*, C: 6, s.191-194.